

Kalālah* in Comparative Exegesis: A Reappraisal of Definitional Ambiguity and Its Impact on Juristic Divergences in Islamic Inheritance Law

Meytham Shoaib

Ph.D. Graduate, Department of Fiqh and Foundations of Islamic Law, Independent Researcher, Qom, Iran.
Email: m.shoaib@urd.ac.ir

Research Article

Abstract

Despite its pivotal occurrence in Qur'an 4:12 and 4:176, the Qur'anic term *kalālah* has long remained one of the most contested concepts in Islamic inheritance law. The exegetical ambiguities surrounding this term have generated extensive juristic divergences among Islamic legal schools, particularly between the Imāmī and Sunni traditions. Employing a descriptive-analytical method within the framework of comparative exegesis, this study seeks to investigate the relationship between the definitional ambiguity of *kalālah* and the resulting juristic divergences concerning this specific issue. The findings indicate that the origins of these disagreements may be traced to three principal domains. First, the multiplicity of the lexical meanings attributed to *kalālah*—including encirclement, weakness, and remoteness—which has given rise to various technical definitions, identifying it either as a description of the deceased, a description of the heirs, or a term restricted to siblings. Second, the divergence in the exegetical principles and methodologies employed by the two traditions in interpreting the *kalālah* verses, particularly with regard to the distinction between Qur'an 4:12, which concerns maternal siblings, and Qur'an 4:176, which concerns full or paternal siblings. Third, the differing role and evidentiary authority accorded to the Sunnah, specifically the statements of the Companions in Sunni scholarship and the traditions transmitted from the Imams ('a.s.) in Imāmī scholarship. Ultimately, the study confirms the hypothesis that exegetical ambiguity precedes juristic divergence and demonstrates that this complex challenge, rather than leading to interpretive impasse, has become a dynamic arena for *ijtihād* and for the advancement of inferential methodologies within Islamic inheritance law.

Keywords: *Kalālah*; Islamic Inheritance Law; Qur'an 4:12; Qur'an 4:176.

* Received 26 July 2025; Received in revised form 03 December 2025; Accepted 12 February 2026; Published online 30 March 2026

Cite this article: Shoaib, M. (2026). *Kalālah* in Comparative Exegesis: A Reappraisal of Definitional Ambiguity and Its Impact on Juristic Divergences in Islamic Inheritance Law. *Comparative Interpretation Research*, 12(1), 102-123. <https://doi.org/10.22091/ptt.2025.12789.2451>

Publisher: University of Qom

©The Author(s)

Introduction

Islamic inheritance law constitutes one of the areas of Islamic jurisprudence whose details are articulated in the Qur'an with remarkable precision. Among its key concepts is the Qur'anic term *kalālah*, which appears in two verses of Sūrah al-Nisā' (4:12 and 4:176) and has long remained one of the most contested concepts among exegetes, jurists, and Qur'anic scholars. Generally referring to a case of inheritance involving a person who leaves neither ascendants (parents) nor descendants (children), the term has, owing to ambiguities surrounding its lexical meaning and technical scope, generated profound questions and disagreements since the earliest period of Islam. The difficulty of interpreting *kalālah* was such that Companions such as 'Umar ibn al-Khaṭṭāb openly acknowledged their uncertainty regarding it and repeatedly sought clarification from the Prophet (PBUH), while Abū Bakr refrained from expressing a definitive opinion. This early historical ambiguity, arising from the multiplicity of lexical meanings and the breadth of technical definitions associated with the term, directly influenced the derivation of legal rulings and the development of distinct legal doctrines within the various Islamic schools of law.

Accordingly, the present study undertakes a comparative reappraisal of the exegetical roots of juristic disagreements concerning *kalālah* and examines how definitional challenges and the interpretive methodologies of Shi'i and Sunni exegetes have contributed to juristic divergences in Islamic inheritance law. The significance of this inquiry lies in the fact that previous studies, including those of Naṣīrī and his colleagues and of Nassājī and Qurbānī-Niyā, while valuable, have primarily focused on semantic issues or the transmission of scholarly opinions. The gap that this article seeks to address is the absence of a systematic and in-depth comparative analysis of the direct relationship between definitional ambiguities, exegetical methodologies, and juristic divergence. The principal research question is therefore how differences in exegetical foundations and approaches to the Qur'an—including attention to context, occasions of revelation, lexical indications, and variant readings—as well as differing conceptions of the authority of the Sunnah (the Prophetic Sunnah, the statements of the Companions, and the traditions transmitted from the Ahl al-Bayt ('a.s.)) have produced divergent understandings of *kalālah* and, consequently, fundamental disagreements within Islamic inheritance law.

The originality of this study lies in its comparative exegetical approach, which focuses on the roots and processes underlying the formation of disagreement and on the relationship between textual interpretation and legal formulation. The study employs a qualitative methodology based on a descriptive-analytical approach within the framework of comparative exegesis. Data were collected from authoritative exegetical, *fiqh al-Qur'an*, ḥadīth, and lexical sources recognized by both traditions. The data were analyzed through a systematic comparison of Shi'i and Sunni exegetical views concerning the verses related to *kalālah*.

Research Findings

The first and most fundamental finding of this study is that the ambiguities surrounding *kalālah* originate in three distinct lexical meanings: encirclement or surroundingness (as a crown encircles the head), weakness and exhaustion (suggesting indirect kinship), and remoteness in genealogical relationship. This multiplicity of lexical meanings gave rise to a range of technical definitions.

On the one hand, the predominant Sunni view understands *kalālah* as a description of a deceased person who leaves neither offspring nor parents. A legal consequence of this interpretation is that siblings are excluded from inheritance in the presence of the paternal grandfather. On the other hand, Imāmī jurisprudence, relying on explicit traditions transmitted from the Imams (‘a.s), defines *kalālah* in its Qur’anic usage exclusively as referring to the brothers and sisters of the deceased. Consequently, the grandfather is placed alongside siblings within the second class of heirs. Other definitions have also been proposed, including understanding *kalālah* as a description of the heirs themselves or as denoting indirect kinship generally.

The second major finding concerns the nearly unanimous distinction between the two *kalālah* verses, albeit on different evidentiary grounds. Shi’i exegetes primarily rely on traditions transmitted from the Imams (‘a.s.), whereas Sunni exegetes rely on the statements of the Companions, non-canonical variant readings attributed to them, and contextual indicators. This divergence in the hierarchy of authoritative sources became a foundational factor in subsequent juristic disagreements.

For example, although both traditions agree regarding the inheritance shares of maternal siblings mentioned in Qur’an 4:12—namely one-sixth for a single sibling and one-third for two or more siblings, with equal shares for males and females—they differ concerning the inheritance of full or paternal siblings addressed in Qur’an 4:176, particularly in three areas. First, the inheritance rights of the grandfather alongside siblings: in Imāmī jurisprudence, the grandfather and siblings inherit concurrently, whereas in Sunni jurisprudence the grandfather excludes siblings from inheritance. Second, the coexistence of siblings with a daughter of the deceased: Imāmī jurists, based on the condition *laysa lahu walad* (“he has no child”), maintain that the daughter inherits the entire estate, whereas Sunni jurists allocate the residue to the sister or brother as an agnatic heir (*‘aṣabah*). Third, the issues of *‘awl* and *radd*: Imāmī jurisprudence rejects *‘awl* while permitting *radd*, whereas Sunni jurisprudence accepts *‘awl*.

Taken together, these findings demonstrate that the clearer the indication of the Qur’anic text—as in verse 4:12—the greater the degree of consensus. Conversely, as ambiguity increases, differing exegetical methodologies give rise to greater juristic divergence.

Conclusion

Through a comparative reappraisal of the definitional challenges associated with *kalālah* and an analysis of the exegetical methodologies employed by the two

traditions, this study demonstrates that the historical ambiguity and multivalent nature of this term constituted the principal point of departure for juristic disagreements within Islamic inheritance law. The findings confirm the validity of the hypothesis that exegetical ambiguity precedes juristic divergence in the case of *kalālah*, since the uncertainties and disagreements among the Companions during the earliest period of Islam predated the emergence of fully developed sectarian identities.

From a theoretical perspective, this case study illustrates how differences in the criteria of authoritative evidence—namely, the statements of the Companions versus the traditions transmitted from the Imams (‘a.s.)—generated distinct exegetical trajectories that ultimately produced divergent legal systems. One limitation of the present study is its focus on the two principal traditions, Imāmī and Sunni, to the exclusion of other juridical schools. Future research employing the comparative exegetical method may fruitfully examine other challenging Qur’anic concepts and test the causal model identified in this study.

References

- ‘Ayyāshī, Muḥammad ibn Mas‘ūd. (1380 AH). *Al-Tafsīr al-‘Ayyāshī*. Maktabat al-‘Ilmiyyah al-Islāmiyyah. [In Arabic].
- Baghawī, al-Ḥusayn ibn Mas‘ūd. (1420 AH). *Tafsīr al-Baghawī al-Musammā Ma‘ālim al-Tanzīl*. Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic].
- Baḥrānī, Hāshim ibn Sulaymān. (1415 AH). *Al-Burhān fī Tafsīr al-Qur’ān*. Mu’assasat al-Bi‘thah. [In Arabic].
- Fayḍ Kāshānī, Muḥammad ibn Shāh Murtaḍā. (1415 AH). *Tafsīr al-Ṣāfi*. Maktabat al-Ṣadr. [In Arabic].
- Ibn al-‘Arabī, Muḥammad ibn ‘Abdullah. (1408 AH). *Aḥkām al-Qur’ān*. Dār al-Jīl. [In Arabic].
- Jassās, Aḥmad ibn ‘Alī. (1405 AH). *Aḥkām al-Qur’ān*. Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic].
- Qummī, ‘Alī ibn Ibrāhīm. (1363 SH). *Tafsīr al-Qummī*. Dār al-Kitāb. [In Arabic].
- Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (1412 AH). *Jāmi‘ al-Bayān fī Tafsīr al-Qur’ān*. Dār al-Ma‘rifah. [In Arabic].
- Ṭūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (n.d.). *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur’ān*. Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic].
- Zamakhsharī, Maḥmūd ibn ‘Umar. (1407 AH). *Al-Kashshāf ‘an Ḥaqā’iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl*. Dār al-Kitāb al-‘Arabī. [In Arabic].

کلاله از منظر تفسیر تطبیقی:

بازخوانی چالش‌های تعریفی و تاثیر آن بر واگرایی‌های فقهی در نظام ارث اسلامی *

میثم شعیب

دانش‌آموخته دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، پژوهشگر مستقل، قم، ایران. رایانامه: m.shoaib@urd.ac.ir

چکیده

مسئله «کلاله» از چالش‌برانگیزترین مفاهیم قرآنی است که ابهامات تفسیری آن، زمینه‌ساز اختلافات فقهی گسترده‌ای در نظام ارث اسلامی شده است. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد تفسیر تطبیقی، ریشه‌های این اختلافات را میان فقه امامیه و اهل سنت کاوش می‌کند... یافته‌ها نشان می‌دهد که ریشه اولیه اختلافات، ابهام تاریخی و تعدد وجوه لغوی و اصطلاحی «کلاله» (به معنای وصف موروث، ورثه حاشیه‌ای یا اخوه) است. افزون‌براین، تفاوت در مبانی استنادی (حجیت روایات ائمه (ع) در مقابل اقوال صحابه) و تفکیک تفسیری میان آیات ۱۲ و ۱۷۶ سوره نساء، نقش محوری در شکل‌گیری نظام‌های فقهی متمایز ایفا کرده است. نتایج پژوهش، فرضیه تقدم ابهام تفسیری بر واگرایی فقهی را در این مورد تایید کرده و نشان می‌دهد که این چالش تفسیری، چگونه به جای ایجاد انسداد، به عاملی کلیدی برای پویایی «اجتهاد» و توسعه روش‌شناسی استنباط در فقه ارث تبدیل شده است.

کلیدواژگان: آیه ۱۲ نساء، آیه ۱۷۶ نساء، ارث اسلامی، کلاله.

مقاله پژوهشی

* دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۴ | بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۱۲ | پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۲۳ | انتشار برخط: ۱۴۰۵/۰۱/۱۰

استناد: شعیب، میثم. (۱۴۰۵). کلاله از منظر تفسیر تطبیقی: بازخوانی چالش‌های تعریفی و تاثیر آن بر واگرایی‌های فقهی در نظام ارث اسلامی، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۲(۱)، ۱۲۳-۱۰۲. <https://doi.org/10.22091/PTT.2025.12789.2451>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

نظام ارث در شریعت اسلامی، از ارکان حقوق خانواده که با جزئیات دقیقی در قرآن کریم تبیین شده است. در این میان، اصطلاح قرآنی «کلاله» (نساء: ۱۲ و ۱۷۶) همواره از چالش برانگیزترین مفاهیم نزد مفسران، فقها و قرآن‌پژوهان بوده است. عموماً این واژه، ناظر بر ارث‌بری فرد فاقد اصول (والدین) و فروع (اولاد) به سبب ابهامات ذاتی در معنای لغوی و دامنه شمول اصطلاحی، از صدر اسلام زمینه‌ساز پرسش‌ها و اختلاف‌نظرات عمیقی بوده است.

پیچیدگی فهم «کلاله» تا حدی بود که صحابه برجسته‌ای چون عمر بن الخطاب به دشواری آن اذعان داشت. گزارشات تفسیری و روایی نشان می‌دهد که وی مکرراً از پیامبر (ص) درباره آن پرسش نموده و پیامبر (ص) گاه او را به «آیه الصیف» (نساء: ۱۷۶) ارجاع داده‌اند (جصاص، ۱۴۰۵ ق، ج ۳، ص ۱۸؛ بغوی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱، ص ۵۸۱). احتیاط ابوبکر نیز در ارائه نظر قطعی و بیان «أقول فیها برای... الکلاله ما خلا الولد و الوالد» با تاکید بر احتمال خطا (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۴، ص ۱۹۲؛ سمرقندی، ۱۴۱۶ ق، ج ۱، ص ۲۸۷)، عمق این چالش تفسیری را از همان دوران نخستین آشکار می‌سازد.

این ابهام تاریخی اولیه ناشی از تعدد وجوه لغوی و گستردگی تعاریف اصطلاحی، مستقیماً بر استنباط احکام فقهی و شکل‌گیری نظام‌های حقوقی متمایز در مذاهب اسلامی تاثیرگذار بوده است. از این رو، مسئله پژوهشی حاضر، «بازخوانی تطبیقی ریشه‌های تفسیری اختلافات فقهی در باب کلاله» و «تحلیل چگونگی تاثیرگذاری چالش‌های تعریفی و روش‌های تفسیری مفسران شیعه و اهل سنت بر واگرایی‌های فقهی در نظام ارث اسلامی» است. پژوهش در پی آن است که نشان دهد چگونه تفسیر متن قرآنی در موضوع پیچیده‌ای چون کلاله، به برداشت‌های متفاوت از متن و پیامدهای عملی گسترده در قانون‌گذاری و اجرای احکام ارث منجر شده است.

اهمیت و پیچیدگی «کلاله» سبب تاملات و نگارش‌های فراوان تفسیری، حدیثی و فقهی از صدر اسلام تاکنون شده است. غالب تفاسیر قرآن ذیل آیات ۱۲ و ۱۷۶ سوره نساء (برای نمونه، طبری، ۱۴۱۲ ق؛ طوسی، بی‌تا؛ زمخشری، ۱۴۰۷ ق؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ ق) و کتب فقه‌القرآن و حدیث به تفصیل به آن پرداخته‌اند.

در دوران معاصر، نصیری و همکاران (۱۳۸۵)، به ابعاد معنایی آن از منظر لغت، تاریخ، روایات و دیدگاه مفسران پرداخته‌اند (صص ۱۲۷-۱۵۴). همچنین نساجی و قربانی‌نیا (۱۳۹۶)، به تحلیل متون مرتبط به‌ویژه از منظر شیعه مبادرت ورزیده‌اند (صص ۷۳-۹۸).

با وجود این پژوهش‌های ارزشمند، خلایی که این پژوهش درصدد رفع آن است، ارائه «تحلیل تطبیقی عمیق و نظام‌مند» از چگونگی تاثیرگذاری مستقیم چالش‌های تعریفی و روش‌های تفسیری مفسران مذاهب مختلف به‌ویژه شیعه و اهل سنت، بر شکل‌گیری و واگرایی آرای فقهی در باب کلاله است. به عبارت دیگر، این تحقیق

به دنبال پاسخ به این پرسش است که چگونه تفاوت در مبانی هرمنوتیکی، رویکردهای تفسیری به قرآن (سیاق، شان نزول، دلالت‌های لغوی، قرائات) و نحوه استفاده از سنت (نبوی، اقوال صحابه، روایات اهل بیت (ع)) و سایر ادله، منجر به برداشت‌های متفاوت از «کلاله» و در نتیجه، اختلافات بنیادین در نظام ارث اسلامی شده است. این رویکرد «تفسیر تطبیقی» که به ریشه‌ها و فرایند شکل‌گیری اختلاف و نسبت «تفسیر متن» و «تشریع حکم» توجه دارد، نوآوری این پژوهش است.

پژوهش در پی پاسخ به این سؤالات است:

سؤال اصلی: چگونه چالش‌های تعریفی «کلاله» و روش‌های تفسیری متفاوت مفسران شیعه و اهل سنت در مواجهه با آیات مرتبط (نساء: ۱۲ و ۱۷۶)، منجر به واگرایی‌های فقهی بنیادین در نظام ارث اسلامی شده است؟ و مهمترین سؤالات فرعی عبارتند از:

مهمترین وجوه ابهام لغوی و تعاریف اصطلاحی «کلاله» نزد مفسران فریقین، مستندات و تاثیر آنها بر دامنه شمول وراث کلاله کدامند؟

مبانی و روش‌های تفسیری مفسران فریقین در تفکیک (یا عدم تفکیک) موضوعی میان آیه ۱۲ (اخوه امی) و ۱۷۶ (اخوه ابونی/ابی) سوره نساء و نحوه بهره‌گیری از عناصر مختلف (تفاوت سهام، قرائات، روایات خاصه) چیست؟

چگونه رویکردهای تفسیری متفاوت به فهم‌های مختلف از «کلاله» و اختلافات فقهی (ارث جدّ با اخوه، ارث اخوه با بنت، «عول» و «ردّ») انجامیده است؟

این پژوهش کیفی با روش توصیفی-تحلیلی و اتکای بنیادین بر «تفسیر تطبیقی» انجام می‌شود. داده‌ها از منابع اصلی تفسیری فقه‌القرآن، روایی و لغوی معتبر فریقین استخراج می‌گردد. در استنباط معنای «کلاله»، آرای لغویان و مفسران با یکدیگر و با مستنداتشان تحلیل تطبیقی خواهد شد. تمرکز این پژوهش بر تاثیر تفاسیر کلیدی و روش‌های استنباطی آنها بر شکل‌گیری فقه مدون مذاهب خواهد بود. با توجه به هدف مقاله، پژوهش عمدتاً به تحلیل سنت تفسیری و فقهی رایج می‌پردازد.

اهمیت تحقیق در روشن‌ساختن یکی از پیچیده‌ترین مباحث اختلافی حقوق اسلام از منظر «تفسیر تطبیقی» است. فهم ریشه‌های تفسیری اختلافات فقهی در خصوص ارث کلاله به عنوان یک موردکاوی، به درک نمونه‌ای از پویایی تفکر اسلامی و روش‌های استنباط کمک کرده و می‌تواند در این مسئله خاص، زمینه تقریب دیدگاه‌ها یا فهم متقابل بهتر میان مذاهب را فراهم آورد. نوآوری اصلی، ارائه «بازخوانی تطبیقی» از تاثیرگذاری چالش‌های تعریفی کلاله و روش‌های تفسیری متنوع مفسران بر شکل‌گیری و استمرار اختلافات فقهی در این موردکاوی است. مقاله با رویکرد تحلیلی-تطبیقی، سازوکارهای منجر به واگرایی فقهی از دل مباحث تفسیری را در خصوص این

مسئله کشف می‌کند. تمرکز بر «روش‌های تفسیری» (نحوه مواجهه با قرآن، سیاق، دلالت‌های لغوی، اعتبار و کاربرد روایات تفسیری، نقش اصول فهم متن) و نشان دادن تاثیر این روش‌ها در فهم «کلاله»، وجه تمایز اصلی است.

اهمیت نظری این موردکاوی در صورت اثبات فرضیه مربوط به کلاله، آن است که نشان می‌دهد چگونه در مسئله‌ای چون کلاله، بخش قابل توجهی از اختلافات فقهی می‌تواند ریشه در چالش‌های هرمنوتیکی و تفسیری متون مقدس داشته باشد. این یافته در خصوص کلاله، به فهم بخشی از تاریخ اندیشه اسلامی، رابطه تفسیر و فقه در این نمونه خاص و یکی از مکانیسم‌های تطور اختلاف در سنت‌های دینی کمک کرده و رویکرد تحلیلی آن می‌تواند الهام‌بخش یا مبنایی اولیه برای تحلیل سایر مسائل اختلافی از منظر تفسیر تطبیقی باشد.

بازخوانی تطبیقی چالش‌های تعریفی کلاله: از ریشه‌های لغوی تا تعاریف اصطلاحی

برای فهم دقیق اصطلاح قرآنی «کلاله» و درک ریشه‌های اختلافات فقهی در نظام ارث اسلامی، بررسی همه‌جانبه و تطبیقی معانی لغوی و سپس تعاریف اصطلاحی آن ضروری است. ابهامات تفسیری و واگرایی‌های فقهی پیرامون کلاله، عمدتاً در تعدد وجوه لغوی و تنوع تعاریف اصطلاحی آن ریشه دارد. این بخش، با رویکردی تطبیقی و با استناد به آرای مفسران و لغویان برجسته مذاهب مختلف اسلامی، به بازخوانی این چالش‌های تعریفی می‌پردازد.

معانی لغوی «کلاله» در ترازوی تفسیر تطبیقی

لغویان و مفسران در ریشه‌یابی و تبیین معنای اصلی واژه «کلاله» وجوه متعددی را مطرح کرده‌اند که در سه محور اصلی دسته‌بندی می‌شوند و نخستین لایه ابهام را پیرامون این اصطلاح کلیدی شکل داده‌اند:

الف) احاطه و گرداگردبودن (التکُّلُّ و الإِکلیل): بسیاری ریشه «کلاله» را از «تکُّلُّ» یا «إِکلیل» (تاج یا آنچه چیزی را از اطراف دربرمی‌گیرد) دانسته‌اند. «کلاله» طبق این نظر، به خویشاوندانی اطلاق می‌شود که نسب فرد را از جوانب احاطه می‌کنند، در مقابل اصول (والدین) و فروع (اولاد) که عمود نسب هستند (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۴، ص ۱۹۴؛ طوسی، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۳۶؛ زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، ص ۴۸۶؛ جصاص، ۱۴۰۵ ق، ج ۳، ص ۲۰؛ طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۴، ص ۲۱۲). ابو عبیده معمر بن مثنی (۱۳۸۱ ق) این معنا را به احاطه کردن نسب ارجاع داده است (ج ۱، ص ۱۱۸). تشبیه رایج، خویشاوندان کلاله به اکلیل (تاج) است که سر را احاطه می‌کند ولی جزئی از خود سر نیست و در خط مستقیم نسب (والدین و فرزندان) جای نمی‌گیرند (طوسی، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۳۶؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۳، ص ۲۹). شعر امرؤ القیس نیز در تایید این معنا و شمول آن بر خویشاوندان حاشیه‌ای است (ثعلبی، ۱۴۲۲ ق، ج ۳، ص ۲۷۰؛ زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، ص ۴۸۶).

ب) ضعف، خستگی و اعیاء (الکَلَّ و الکَلال): گروهی دیگر، ریشه کلاله را «کَلَّ» و «کَلال» (خستگی، سستی، ضعف) دانسته‌اند (طوسی، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۳۶؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ق، ج ۱، ص ۴۸۶؛ بیضاوی، ۱۴۱۸، ق، ج ۲، ص ۶۴). طبق این وجه، قرابت از طریق کلاله نسبت به قرابت مستقیم، ضعیف‌تر و با واسطه‌تر تلقی می‌شود (زمخشری، ۱۴۰۷، ق، ج ۱، ص ۴۸۶؛ بیضاوی، ۱۴۱۸، ق، ج ۲، ص ۶۴) یا رسیدن ارث از این طریق، به دلیل بُعد نسبی، با نوعی سختی و «کَلال» (ماندگی) همراه است (طوسی، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۳۶؛ جصاص، ۱۴۰۵، ق، ج ۳، ص ۲۰). شعر اعشی نیز موید این معنا و تاکید آن بر جنبه فرعی بودن وراثت کلاله است (زمخشری، ۱۴۰۷، ق، ج ۱، ص ۴۸۶؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰، ق، ج ۴، ص ۵۲).

ج) بُعد و دوری (کَلَّتِ الرَّجْم): برخی «کلاله» را از ریشه «کَلَّتِ الرَّجْم» (دورشدن پیوند خویشاوندی) مشتق می‌دانند که مستقیمی به دوری نسبی خویشاوندان کلاله از متوفی در قیاس با اصول و فروع اشاره دارد (جصاص، ۱۴۰۵، ق، ج ۳، ص ۲۰؛ ابن‌عربی، ۱۴۰۸، ق، ج ۱، ص ۳۴۹) و بر حاشیه‌ای بودن این وراثت دلالت می‌کند.

علاوه‌براین، به کاربردهای دیگری چون اطلاق «کُلَّ» (فرد تحت تکفل) بر ابن‌اخ (طوسی، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۳۶) و استناد به اشعار جاهلی (عامربن طفیل و فرزددق) (جصاص، ۱۴۰۵، ق، ج ۳، ص ۲۰؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰، ق، ج ۴، ص ۵۲) اشاره شده‌است که نشان می‌دهد واژه کلاله و مفهوم وراثت غیرمستقیم، پیش از نزول قرآن نیز کاربرد داشته‌است. این تنوع وجوه لغوی، بستر اولیه ابهامات و اختلاف در تعاریف اصطلاحی بعدی بوده‌است.

تعاریف اصطلاحی «کلاله»: مطالعه تطبیقی آرای مفسران شیعه و اهل سنت

ورای مباحث لغوی، در تعیین مفهوم اصطلاحی «کلاله» در آیات ارث، اختلاف‌نظرات جدی و بنیادینی میان مفسران و فقها از صدر اسلام وجود داشته‌است. محور اصلی این اختلافات آن است که آیا «کلاله» وصفِ شخص متوفی (موروث) یا وصفِ ورثه او یا ناظر به مال ماترک و یا بیانگر خود پیوند خویشاوندی غیرمستقیم است. هر دیدگاه، پیامدهای فقهی متفاوتی در پی داشته‌است.

کلاله به مثابه وصف شخص متوفی (الموروث)

در این دیدگاه، «کلاله» صفتی برای متوفی با شرایط خاص (و مورد اختلاف) تلقی می‌شود:

تعریف «مَنْ لَا وَلَدَ لَهُ وَلَا وَالِدَ»: این، مشهورترین دیدگاه نزد جمهور اهل سنت است. منابع متعددی این رای را به صحابه‌ای چون ابوبکر، عمر، علی‌بن‌ابی‌طالب (ع)، ابن‌مسعود، ابن‌عباس (در یک نقل)، زیدبن‌ثابت و همچنین بسیاری از تابعین و فقه‌های مذاهب اربعه نسبت داده‌اند (برای نمونه، طبری، ۱۴۱۲، ق، ج ۴، ص ۱۹۲؛ جصاص، ۱۴۰۵، ق، ج ۳، ص ۱۷؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ق، ج ۱، ص ۴۸۶؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰، ق، ج ۴، ص ۵۲). طبری (۱۴۱۲، ق) روایات متعددی در تایید آن نقل می‌کند (ج ۴، ص ۱۹۲ به بعد) و ابوبکر این رای را نظر شخصی

خود با احتمال خطا دانسته است (زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، ص ۴۸۶). قابل توجه آنکه، این تعریف از امام باقر (ع) و امام صادق (ع) نیز در منابع روایی شیعه نقل شده است: «الكلاله ما لم يكن والد ولا ولد» (فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱، ص ۴۲۷؛ حویزی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱، ص ۴۵۵؛ عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۲۷؛ بحرانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۲، ص ۴۲). این اشتراک در نقل، نشانگر وجود این تعریف در فضای فکری هر دو مذهب است، هرچند تمرکز و پیامدهای فقهی آن متفاوت خواهد بود.

روایت منسوب به ابن عباس، کلاله را «مَنْ لَا وَلَدَ وَلَا وَالِدَ» تعریف می‌کند که با تعریف مشهور همسواست (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۴، ص ۱۹۲؛ ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹ ق، ج ۳، ص ۸۸۷). عمده روایات، «کلاله» را وصف «میت» فاقد ولد و والد می‌دانند اما سعیدبن جبیر، کلاله را وصف «الورثه من عدا الولد و الوالد» (خویشاوندان حاشیه‌ای به جز والدین و فرزندان) دانسته است که کلاله را وصف گروهی از ورثه می‌داند (برای نمونه، جصاص، ۱۴۰۵ ق، ج ۳، ص ۱۷؛ زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، ص ۴۸۶).

تعریف «مَنْ لَا وَلَدَ لَهُ»: اطلاق کلاله بر کسی که صرفاً فرزند ندارد، عمدتاً به ابن عباس (در روایتی دیگر) و عمر بن الخطاب (در یکی از اقوال) نسبت داده شده است (ابن عربی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱، ص ۳۴۷). این قول، شاذ و مخالف اجماع تلقی شده است (جصاص، ۱۴۰۵ ق، ج ۳، ص ۲۱؛ طوسی، بی تا، ج ۳، ص ۱۳۶).
تعریف «مَنْ لَا وَالِدَ لَهُ»: اطلاق کلاله بر کسی که والد ندارد، کمتر رایج بوده و به حکم بن عثیمه نسبت داده شده است (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۴، ص ۱۹۳) و با تعریف مشهور در تضاد است.

کلاله به مثابه وصف ورثه (الوارث)

در این نگرش، «کلاله» به گروه یا دسته‌ای از ورثه اطلاق می‌شود:

«الْوَصْفُ لِلْوَرَثَةِ مِنْ عَدَا الْوَلَدِ وَالْوَالِدِ» (خویشاوندان حاشیه‌ای): طبق این دیدگاه، کلاله همان ورثه‌ای هستند که نه فرزند و نه والدین میت می‌باشند بلکه خویشاوندان جانبی او (برادران، خواهران، اعمام، احوال) هستند. این نظر به صحابی چون جابر بن عبدالله انصاری و ابن عمر و تابعینی چون سعید بن جبیر و برخی فقهایی کوفه نسبت داده شده است (برای نمونه، طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۴، صص ۱۹۳-۱۹۴؛ جصاص، ۱۴۰۵ ق، ج ۳، ص ۱۷؛ زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، ص ۴۸۶). استناد مهم این گروه، حدیث جابر است که در پاسخ به سؤالش از پیامبر (ص) درباره ارث خود، عرض کرد: «إِنَّمَا يَرْتُنِي كِلَالَةٌ». این حدیث که ظاهراً اشاره دارد کلاله وصف وارثان اوست، در منابع مهم تفسیری و فقهی نقل شده است (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۴، ص ۱۹۳؛ جصاص، ۱۴۰۵ ق، ج ۳، ص ۱۷؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۳، ص ۲۹).

«الأخوة والأخوات»: این دیدگاه، نظر اختصاصی و محوری فقه امامیه است که «کلاله» را در کاربرد قرآنی و فقهی آن، مشخصاً به خواهران و برادران میت (اعم از امی، ابویی یا ابی در طبقه دوم وارثان پس از نفی ولد و

والد) اطلاق می‌کند. مستند اصلی آن، روایات متعدد و صریح از ائمه اهل بیت (ع) است. در تفسیر قمی (۱۳۶۳) آمده است: «فهذه كلاله الأم و هي الإخوة و الأخوات من الأم» (ج ۱، ص ۱۳۳). همچنین در تفسیر عیاشی (۱۳۸۰) از امام باقر (ع) و امام صادق (ع) نقل شده که مقصود از «کلاله» در آیه ۱۲ نساء، «الإخوة و الأخوات من الأم خاصة» می‌باشد (ج ۱، ص ۲۲۷). روایات مشابهی در منابع دیگر یافت می‌شود (بحرانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۲، ص ۴۲؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱، ص ۴۲۷؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۳، ص ۲۹). شیخ طوسی (بی‌تا) نیز بیان می‌دارد: «و عندنا أن الكلاله هم الاخوة و الأخوات...» (ج ۳، ص ۱۳۶). این دیدگاه، دامنه کلاله را در مصداق قرآنی محدودتر از دیدگاه عام اهل سنت تعریف می‌کند. برخی مفسران دیگر نیز کاربرد «کلاله» برای «اخوه» را برجسته کرده‌اند (دینوری، ۱۴۲۴ ق، ج ۱، ص ۱۴۴؛ ماتریدی، ۱۴۲۶ ق، ج ۳، ص ۵۸).

سایر تعاریف اصطلاحی برای «کلاله»

تعاریف دیگری نیز با رواج کمتر مطرح شده است. یکی از این تعاریف، کلاله را «مجموع مؤثر و وارث» می‌داند. این قول که به ابن زید منسوب است، در منابع متقدم و متاخر ذکر شده است (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۴، ص ۱۹۳؛ طوسی، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۳۶؛ طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۴، ص ۲۱۲؛ مکارم شیرازی، ۱۴۲۱ ق، ج ۳، ص ۱۳۷). تعریف دیگر، کلاله را خود «مال موروث» می‌داند که به نضر بن شَمیل و عطاء نسبت داده شده است (ثعلبی، ۱۴۲۲ ق، ج ۳، ص ۲۷۰؛ بغوی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱، ص ۵۸۱). این قول عموماً ضعیف یا شاذ تلقی شده است (ابن عربی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱، ص ۳۴۹؛ کیا هراسی، ۱۴۲۲ ق، ج ۲، ص ۳۵۹).

در نهایت، دیدگاه دیگری «کلاله» را خود «قربانیت یا پیوند خویشاوندی غیر مستقیم» می‌داند. این نظر در میان مفسران و فقهای مذاهب مختلف طرفدارانی داشته است (زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، ص ۴۸۶؛ بیضاوی، ۱۴۱۸ ق، ج ۲، ص ۶۴؛ حلی، ۱۴۲۵ ق، ج ۲، ص ۳۳۲؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱، ص ۴۲۷).

ریشه‌های تفسیری و روایی نکثر تعاریف کلاله

ریشه تنوع چشمگیر در تعاریف اصطلاحی «کلاله» را باید در چند عامل کلیدی جستجو کرد که به روش‌های تفسیری و نحوه مواجهه با منابع بازمی‌گردد. عامل نخست؛ تعدد وجوه لغوی ریشه «ک-ل-ل» (احاطه، ضعف، بُعد)، بستر اصلی برداشت‌های گوناگون بوده است. عامل دوم؛ نحوه استناد به روایات و تفاسیر مختلف از آنهاست. در این میان، تفاسیر متفاوت از روایات نبوی مانند حدیث جابر یا پرسش‌های عمر از پیامبر (ص)، هریک مستند دیدگاهی خاص شده است. برای نمونه: حدیث جابر نزد برخی دلیل بر وصف بودن کلاله برای «ورثه» تلقی می‌شود (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۴، ص ۱۹۳). به همین ترتیب، اقوال صحابه به‌ویژه تعریف ابوبکر و عمر از کلاله به «من لا ولد له ولا والد»، مبنای اصلی دیدگاه جمهور اهل سنت قرار گرفته است (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۴، ص ۱۹۲؛ جصاص، ۱۴۰۵ ق، ج ۳، ص ۱۷) درحالی‌که حجیت و تفسیر این اقوال در مذاهب

مختلف، محل اختلاف است. در مقابل این دیدگاه، روایات صریح ائمه (ع) در فقه شیعه، کلاله را در کاربرد قرآنی و فقهی آن، منحصرناظر بر «اخوه و اخوات» می‌داند (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۲۷؛ قمی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۱۳۳؛ بحرانی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۴۲) که این رویکرد یک وجه تمایز روش‌شناختی مهم به‌شمار می‌رود.

سومین عامل کلیدی، تفاوت در روش‌های فهم و تفسیر متن قرآن است. این تفاوت‌ها شامل مواردی چون توجه به ظواهر الفاظ در برابر مقاصد شارع، نقش قرائات در تفسیر و اصول فقهی حاکم بر هر مذهب می‌شود. برای مثال: استناد برخی مفسران اهل سنت به قرائات شاذ برای تأیید دیدگاه خود (جصاص، ۱۴۰۵، ج ۳، ص ۲۱؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۴۸۶). همین که قرائات نزد امامیه صرفاً موید فهم حاصل از روایات تلقی می‌شوند، نمونه‌ای از این تمایز روشی است. در کنار این موارد، اصول فقهی هر مذهب (مانند حجیت خبر واحد، قیاس و اجماع) نیز در گزینش و تفسیر روایات و در نهایت، انتخاب تعریف اصطلاحی کلاله، نقش کلیدی داشته‌اند.

بنابراین تکرر تعاریف کلاله، به‌خوبی پیچیدگی‌های زبانی، تنوع منابع روایی و تفاوت در مبانی تفسیری مذاهب اسلامی را بازتاب می‌دهد. همین اختلافات مفهومی، سنگ بنای واگرایی‌های گسترده فقهی در احکام ارث کلاله است که در ادامه بررسی می‌شود.

تفسیر تطبیقی آیات کلاله (نساء: ۱۲ و ۱۷۶) و نقش سنت در پرتو آرای مذاهب

پس از بازخوانی چالش‌های تعریفی «کلاله»، اکنون به تحلیل تفسیری دو آیه کلیدی سوره نساء در باب احکام ارث کلاله (آیه ۱۲ و ۱۷۶) می‌پردازیم. فهم نسبت میان این دو آیه و تعیین مصداق «أخ أو أخت» و شرایط مذکور در هریک، نقطه عزیمت بسیاری از مباحث تفسیری و اختلافات فقهی بعدی است. این بخش با رویکردی تطبیقی، مبانی و روش‌های تفسیری مفسران شیعه و اهل سنت و نیز نقش سنت (نبوی، سیره صحابه، و روایات اهل بیت (ع) را در تبیین و تفسیر آنها بررسی می‌کند.

تفکیک یا عدم تفکیک آیات کلاله: مبانی و روش‌های تفسیری شیعه و اهل سنت

واژه «کلاله» در دو آیه ۱۲ و ۱۷۶ سوره نساء آمده‌است و دیدگاه غالب و تقریباً اجماعی مفسران فریقین، بر تفکیک موضوعی میان این دو آیه استوار است. به این معنا که آیه ۱۲ ناظر بر احکام ارث برادران و خواهران مادری (أخوه أُمّی) و آیه ۱۷۶ مربوط به برادران و خواهران ابوینی یا ابی است (مغنیه، ۱۴۲۴، ج ۲، ص ۲۶۸؛ فیض‌کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۴۲۷؛ جصاص، ۱۴۰۵، ج ۳، ص ۲۱). مفسران برای این تفکیک که مبنای اصلی احکام فقهی ارث طبقه دوم است، به مجموعه‌ای از دلایل و روش‌های تفسیری استناد کرده‌اند. بارزترین دلیل، تفاوت آشکار در میزان سهام و احکام وراثتی دو آیه است. آیه ۱۲ برای وارث واحد سدس (۱/۶)

و برای متعدد ثلث (۳/۱) را با تساوی میان زن و مرد مقرر می‌کند درحالی‌که آیه ۱۷۶ سهام متفاوتی (نصف و دوثلث) را براساس قاعده «لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ» بیان می‌دارد. این تفاوت بنیادین، قرینه‌ای قوی بر تغایر موضوع دو آیه تلقی شده‌است (برای نمونه، حلی، ۱۴۲۵ ق، ج ۲، ص ۳۳۳؛ زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، ص ۴۸۶؛ جصاص، ۱۴۰۵ ق، ج ۳، ص ۲۱) زیرا جمع این دو دسته حکم برای یک گروه واحد، مستلزم تناقض است (طوسی، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۳۶؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۹، صص ۲۰۷-۲۰۸).

در کنار این قرینه داخلی، روایات تفسیری نقش کلیدی در تخصیص هر آیه به دسته‌ای خاص از اخوه دارند. در تفاسیر شیعه، روایات متعدد از امام باقر (ع) و امام صادق (ع) صراحتاً آیه ۱۲ را به اخوه مادری و آیه ۱۷۶ را به اخوه ابوی یا ابی اختصاص داده‌اند (برای نمونه، عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۲۷؛ بحرانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۲، ص ۴۲؛ طوسی، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۳۶). در تفاسیر اهل سنت نیز اقوال صحابه و تابعین مانند خطبه منسوب به ابوبکر و روایات شان نزول آیه ۱۷۶ درباره جابر بن عبدالله، همین تفکیک را تأیید می‌کند (ماتریدی، ۱۴۲۶ ق، ج ۳، ص ۵۸؛ جصاص، ۱۴۰۵ ق، ج ۳، ص ۱۷؛ بغوی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱، ص ۵۸۱). افزون بر روایات، استناد به قرائات غیر متواتر صحابه (مانند قرائت سعد بن ابی وقاص با افزودن «مِنَ الْأُمَّ» به آیه ۱۲) به‌عنوان شاهی بر فهم آنان از موضوع، یکی دیگر از مبانی تفسیری بوده‌است (جصاص، ۱۴۰۵ ق، ج ۳، ص ۲۱؛ زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، ص ۴۸۶؛ سید قطب، ۱۴۲۵ ق، ج ۱، ص ۵۹۴). همچنین قرائن سیاقی مانند قید «لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ» در آیه ۱۷۶ و شان نزول آیه درباره ارث خواهران جابر، به‌عنوان مویدات دیگر این تفکیک مورد استناد فریقین قرار گرفته‌است (ابن عاشور، ۱۴۲۰ ق، ج ۴، ص ۵۲؛ ابن عربی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱، ص ۵۲۱). شایان ذکر است که در منابع، دیدگاه اقلیت قابل توجهی که مخالف این تفکیک باشد یا الگوی دیگری ارائه دهد، یافت نشد.

در مجموع، مفسران شیعه و سنی با بکارگیری روش‌های تفسیری مختلف به نتیجه مشترک تفکیک موضوعی میان دو آیه کلاله دست یافته‌اند. هرچند وزن و اعتبار هر دلیل نزد آنان متفاوت است و این تفاوت در مبانی، در شکل‌گیری اختلافات فقهی بعدی موثر بوده‌است.

نقش سنت در تفسیر و تبیین کلاله: تحلیل تطبیقی و انتقادی

نقش سنت شامل سنت نبوی، اقوال صحابه و روایات اهل بیت (ع)، در فهم و تبیین «کلاله» محوری است و تحلیل تطبیقی آن، ریشه بسیاری از اختلافات فقهی را آشکار می‌سازد. یکی از موارد کلیدی، روایات مربوط به پرسش‌های مکرر عمر از پیامبر (ص) و ارجاع ایشان به «آیه‌الصیف» (نساء: ۱۷۶) است (جصاص، ۱۴۰۵ ق، ج ۳، ص ۱۸؛ بغوی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱، ص ۵۸۱؛ ابن عربی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱، ص ۳۴۸). مفسران اهل سنت، این گزارشات را دلیلی بر پیچیدگی موضوع و توجیهی برای ضرورت اجتهاد صحابه دانسته‌اند (جصاص، ۱۴۰۵ ق، ج ۳، ص ۱۸؛ ابن عربی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱، صص ۳۴۸ و ۵۲۱) اما از منظر امامیه، گرچه پیچیدگی موضوع تأیید

می‌شود، ارجاع پیامبر (ص) به قرآن به معنای واگذاری کامل استنباط به اجتهاد شخصی نیست بلکه بر جایگاه تبیینی امامان معصوم (ع) به عنوان مبینان حقیقی قرآن تاکید دارد (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۲۷؛ قمی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۱۳۳؛ بحرانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۲، ص ۴۲).

افزون براین، شواهد روایی متعدد، عمق اختلافات اولیه میان خود صحابه را نشان می‌دهد. نمونه‌هایی چون روایت عبدالرزاق صنعانی (۱۴۰۳ ق، ج ۱۰، ص ۳۰۳) و تعاملات چالشی میان ابن عباس و عمر (جصاص، ۱۴۰۵ ق، ج ۳، ص ۱۷)، نشانگر آن است که کلاله از همان ابتدا، محل اجتهادات گوناگون بوده و این اختلافات، زمینه‌ساز واگرایی‌های فقهی بعدی شده‌است. در نهایت این تفاوت‌ها به نقطه تمایز اصلی میان دو مکتب یعنی میزان حجیت اقوال صحابه بازمی‌گردد. در تفاسیر اهل سنت، رای صحابه به‌ویژه ابوبکر و عمر («الکلاله ما خلا الولد والوالد»)، مبنای دیدگاه جمهور شده‌است (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۴، ص ۱۹۲؛ جصاص، ۱۴۰۵ ق، ج ۳، ص ۱۷). در مقابل؛ در تفاسیر شیعه، حجیت این اقوال منوط به تایید معصوم است و لذا استناد اصلی به روایات صریح ائمه (ع) است که «کلاله» را به «اخوه» تفسیر کرده‌اند (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۲۷؛ قمی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۱۳۳؛ طوسی، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۳۶). در نهایت تحلیل نقش سنت به‌خوبی نشان می‌دهد که گزینش منابع روایی و روش تفسیر آنها، تاثیر مستقیمی بر فهم آیات کلاله و شکل‌گیری آرای فقهی مذاهب داشته و بر اهمیت روش‌شناسی تفسیر در تولید معرفت دینی تاکید می‌کند.

از تفسیر تطبیقی تا واگرایی فقهی: بازتاب چالش‌های تعریفی و تفسیری بر نظام ارث کلاله

چنانکه در بخش‌های پیشین به تفصیل بررسی شد، تنوع و ابهام در فهم لغوی و اصطلاحی «کلاله» و همچنین تفاوت در روش‌های تفسیری آیات مرتبط (نساء: ۱۲ و ۱۷۶) و میزان استناد به سنت نبوی و سایر منابع، به‌طور مستقیم زمینه‌ساز شکل‌گیری آرا و نظام‌های فقهی متفاوت در باب احکام ارث کلاله در میان فریقین شده‌است. این بخش به تحلیل تطبیقی این پیامدهای فقهی با تمرکز بر چگونگی تاثیر اختلافات تفسیری بر تعیین مصادیق وراث، قواعد حجب و سهام ایشان می‌پردازد.

تاثیر مستقیم تعاریف و مبانی تفسیری بر تعیین وراث کلاله و قواعد حجب

یکی از کلیدی‌ترین نقاط اختلاف فقهی که مستقیماً از مباحث تفسیری پیشین نشات می‌گیرد، تعیین مصداق «کلاله» و تاثیر آن بر شناسایی وراث و قواعد حجب است. این اختلاف عمدتاً در دو محور قابل بررسی است. محور نخست، به شرط بودن فقدان «والد» برای تحقق کلاله و تاثیر آن بر ارث خواهران و برادران در صورت وجود جّ بازمی‌گردد. مشهورترین تعریف نزد جمهور اهل سنت، کلاله را بر میتی اطلاق می‌کند که نه فرزند و نه والد (و بالتبع جدّ پدری) دارد (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۴، ص ۱۹۲؛ جصاص، ۱۴۰۵ ق، ج ۳، ص ۱۷؛ بغوی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱، ص ۵۸۱). لازمه فقهی این تعریف آن است که در صورت وجود پدر یا جدّ پدری، وضعیت

«کلاله» محقق نمی‌شود و در نتیجه، خواهران و برادران از ارث محروم (محبوب) می‌شوند (جصاص، ۱۴۰۵، ج ۳، ص ۲۱؛ کیا هراسی، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۳۵۹). در مقابل؛ هرچند در روایات امامیه نیز کلاله به فقدان «ولد و والد» تعریف شده است (بحرانی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۴۲؛ حویزی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۴۵۵) اما تمرکز اصلی بر تعیین مصداق وارثان کلاله (طبقه دوم: اخوه و اجداد) است. لذا برخلاف دیدگاه جمهور اهل سنت، وجود جد (پدری یا مادری) مانع ارث اخوه نمی‌شود و جد با اخوه در یک طبقه و هم‌ردیف قرار گرفته و با یکدیگر ارث می‌برند (طوسی، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۳۸؛ حلی، ۱۴۲۵، ج ۲، صص ۳۳۴-۳۳۵). محور دوم اختلاف، به این پرسش بازمی‌گردد که آیا «کلاله» وصفی برای «موروث» (متوفی) است یا «وارث». دیدگاه‌هایی که کلاله را وصف «ورثه» می‌دانند مانند آنچه از جابر و سعید بن جبیر نقل شده (طبری، ۱۴۱۲، ج ۴، صص ۱۹۳-۱۹۴) و به‌ویژه دیدگاه امامیه که کلاله را در کاربرد قرآنی اساساً ناظر بر «اخوه و اخوات» می‌داند (قمی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۱۳۳؛ عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۲۷)، هر دو بر تعیین مصداق وراث کلاله تأکید بیشتری دارند. این نگرش مستقیماً بر تعیین طبقات ارث تأثیر می‌گذارد؛ برای مثال: در فقه امامیه با تمرکز بر وراث کلاله (در آیات) به‌عنوان اخوه و اجداد (طبقه دوم) و سپس اعمام و احوال (طبقه سوم)، دامنه وراث هر طبقه به شکلی دقیق‌تر مشخص می‌شود. بنابراین اختلافات ریشه‌ای در تعریف و تفسیر کلاله و استناد به سنت، منجر به شکل‌گیری مبانی فقهی متفاوتی در تعیین مصداق آن شده است. این تفاوت مبنایی، بر شناسایی وراث، اولویت‌های ارث‌بری و قواعد حجب تأثیر مستقیم دارد.

مطالعه تطبیقی نظام ارث اخوه امی (مستنبط از آیه ۱۲ نساء) در فقه شیعه و اهل سنت

با وجود اختلافات در تعریف کلی کلاله در احکام ارث اخوه و اخوات مادری (کلاله الأم) که مستنبط از آیه ۱۲ سوره نساء «وَإِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً...») است، اتفاق نظر قابل توجهی میان فقهای شیعه و اهل سنت به چشم می‌خورد. این اتفاق نظر که ریشه در وضوح نسبی دلالت آیه و تأیید آن توسط روایات دارد شامل چند محور کلیدی است: اگر متوفی کلاله (فاقد ولد و والد) تنها یک برادر یا خواهر مادری داشته باشد، سهم او سدس (۶/۱) ماترک است و اگر تعداد آنها دو نفر یا بیشتر باشد، مجموعاً در ثلث (۳/۱) ماترک شریک هستند. نکته بسیار مهم و مورد اتفاق که از عبارت «فَهُمْ شُرَكَاءُ فِي الثُّلُثِ» استنباط می‌شود، تساوی زن و مرد در تقسیم این سهم است؛ امری که برخلاف قاعده کلی ارث، از ویژگی‌های خاص ارث اخوه امی به‌شمار می‌رود. این سه قاعده اصلی مورد تأیید قاطبه فقهای فریقین است (برای نمونه: طوسی، بی‌تا، ج ۳، صص ۱۳۶ و ۱۳۸؛ حلی، ۱۴۲۵، ج ۲، ص ۳۳۳؛ بغوی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۵۸۱؛ مغنیه، ۱۴۲۴، ج ۲، ص ۲۶۸). این سطح از اتفاق نظر نشان می‌دهد که هرگاه دلالت متن قرآنی روشن‌تر و مستندات روایی همسوتر باشند، زمینه واگرایی فقهی کاهش می‌یابد.

مطالعه تطبیقی نظام ارث اخوه ابوینی / ابی (مستنبط از آیه ۱۷۶ نساء) در فقه شیعه و اهل سنت

آیه ۱۷۶ سوره نساء «يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ...» به بیان احکام ارث برادران و خواهران ابوینی (تنی) یا ابی (پدری) اختصاص دارد که قواعد آن با احکام اخوه امی متفاوت است. مطابق این آیه، اگر متوفی کلاله (فاقد ولد و والد) تنها یک خواهر ابوینی یا ابی داشته باشد، سهم او نصف (۲/۱) ماترک است و اگر دو خواهر یا بیشتر باشند، مجموعاً دو سوم (۳/۲) آن را به ارث می‌برند اما اگر ورثه، برادران به‌تنهایی یا ترکیبی از برادران و خواهران باشند، قاعده «لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ» اجرا می‌شود و در صورت انحصار وراثت به یک برادر، او تمام مال را به ارث می‌برد. این قواعد که مورد اتفاق فقهای فریقین است، نظامی متفاوت از نظام ارث اخوه امی را شکل می‌دهد (بحرانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۲، ص ۴۲؛ حلی، ۱۴۲۵ ق، ج ۲، ص ۳۳۴؛ ماتریدی، ۱۴۲۶ ق، ج ۳، ص ۵۸؛ سید قطب، ۱۴۲۵ ق، ج ۱، ص ۵۹۴). در نتیجه تفکیک تفسیری میان دو آیه کلاله، به شکل‌گیری دو دسته قواعد فقهی کاملاً متمایز برای ارث‌بری اخوه امی و اخوه ابوینی/ابی منجر شده است. تفاوت بنیادین در سهام و نحوه تقسیم (تساوی در یک گروه و تفاضل در دیگری)، ریشه در همین تفسیر دوگانه از آیات دارد.

موارد کلیدی واگرایی فقهی و ریشه‌های تفسیری-تطبیقی آنها

فراتر از اختلافات بنیادین در تعریف کلاله، مسائل جزئی‌تری در فقه ارث آن وجود دارد که به نقاط واگرایی مهمی میان مذاهب به‌ویژه فقه امامیه و اهل سنت تبدیل شده‌اند. سه مورد از این اختلافات که ریشه در مبانی تفسیری دارند، در ادامه بررسی می‌شود.

یکی از پیچیده‌ترین این مباحث، مسئله حضور جد و نحوه توارث او با اخوه است. در فقه اهل سنت، یک دیدگاه که برخی منابع آن را نقل کرده‌اند، جد را همچون پدر، مانع ارث اخوه (جز امی در شرایط خاص) می‌داند (ابن عربی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱، ص ۳۴۹). در مقابل؛ دیدگاه دیگر اهل سنت آن است که جد پدری با اخوه ابوینی/ابی ارث می‌برد، هرچند در کیفیت تقسیم میان نشان اختلاف نظرات فراوانی وجود دارد (جصاص، ۱۴۰۵ ق، ج ۳، ص ۲۱). اما در فقه امامیه، جد (پدری و مادری) در مرتبه دوم ارث و هم‌ردیف با اخوه قرار گرفته و با آنها مشارکت می‌کند نه اینکه مانع ارثشان باشد (طوسی، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۳۸؛ حلی، ۱۴۲۵ ق، ج ۲، صص ۳۳۴-۳۳۵). این تفاوت مبنايي، ریشه در تفسیر روایات اهل بیت (ع) و عدم قیاس جد به پدر دارد.

دومین محور اختلافی، مسئله اجتماع اخوه با دختر متوفی است که ریشه در تفسیر شرط «لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ» (نساء: ۱۷۶) دارد. فقهای امامیه با استناد به اطلاق واژه «ولد» (شامل دختر) و روایات، معتقدند با وجود دختر، شرط ارث‌بری اخوه منتفی است و دختر تمام ترکه را به فرض ردّ می‌برد (حلی، ۱۴۲۵ ق، ج ۲، ص ۳۳۴؛ طوسی، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۳۸). در مقابل؛ دیدگاه رایج اهل سنت آن است که دختر سهم خود را به فرض می‌برد و

باقیمانده به خواهر یا برادر ابوینی/ابی به‌عنوان «عصبه» می‌رسد. ماتریدی (۱۴۲۶ ق، ج ۳، ص ۵۹) استدلال می‌کند که ارث خواهر در این حالت از باب تعصیب است لذا شرط «لیس له ولد» مانع ارث او از باقیمانده به‌عنوان عصبه نیست. این اختلاف، به تفسیر متفاوت «ولد» و پذیرش یا عدم‌پذیرش نهاد «تعصیب» بازمی‌گردد.

سومین نقطه واگرایی بنیادین، نحوه مواجهه با فزونی سهام معین بر ماترک (عول) یا نقص آن (منجر به بحث ردّ یا تعصیب) است. مبنای رایج اهل سنت، پذیرش «عول» و توزیع باقیمانده میان «عصبه» است؛ مبنایی که در منابع شیعی به‌شدت مورد نقد قرار گرفته است (برای نمونه: حلی، ۱۴۲۵ ق، ج ۲، ص ۳۳۴؛ بحرانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۲، ص ۴۲). فقه امامیه به استناد روایات صریح ائمه (ع)، قاطعانه «عول» را باطل و مخالف نصّ قرآن می‌داند (به نقل از عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۲۷؛ بحرانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۲، ص ۴۲) و درمقابل باقیمانده ترک‌ه را به صاحبان فروع نسبی «رد» می‌کند (حلی، ۱۴۲۵ ق، ج ۲، صص ۳۳۴ و ۳۳۵؛ طوسی، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۳۸).

این محورهای اختلافی به‌وضوح نشان می‌دهد که چگونه چالش‌های اولیه در تعریف و تفسیر «کلاله» و تفاوت در مبانی تفسیری و استنادی، به شکل‌گیری نظام‌های فقهی متمایز و واگرایی‌های قابل‌توجهی در جزئیات احکام ارث میان مذاهب اسلامی منجر شده‌است.

تحلیل رابطه ابهام تفسیری کلاله و واگرایی فقهی در نظام ارث: آزمون فرضیه

در بخش‌های پیشین، چالش‌های تعریفی و تفسیری پیرامون اصطلاح «کلاله» و آیات مرتبط با آن بررسی شد و نشان داده شد که چگونه این چالش‌ها به واگرایی‌های فقهی قابل‌توجهی در نظام ارث اسلامی به‌ویژه میان فقه امامیه و اهل سنت، انجامیده‌است. اینک به تحلیل عمیق‌تر رابطه علیّ میان «ابهام تفسیری» و «واگرایی فقهی» در مسئله کلاله پرداخته و فرضیه اصلی این پژوهش، مبنی بر تقدم ابهام تفسیری بر اختلافات فقهی آزموده می‌شود. همچنین فرضیه رقیب (تقدم تاثیر هویت مذهبی بر سوگیری تفسیری و واگرایی فقهی) بررسی و نقد خواهد شد.

شواهد تفسیری - تاریخی بر تقدم ابهام تفسیری کلاله بر واگرایی فقهی

فرضیه این پژوهش آن است که ابهام ذاتی و اولیه در مفهوم «کلاله» و تفسیر آیات مرتبط، نقش بنیادی در شکل‌گیری اختلافات فقهی داشته‌است. شواهد تفسیری - تاریخی متعددی این فرضیه را تقویت می‌کند. نخست گزارشات مربوط به پرسشگری و احتیاط صحابه برجسته، گواه این ابهام اولیه است. پرسش‌های مکرر عمر بن خطاب از پیامبر (ص) (جصاص، ۱۴۰۵ ق، ج ۳، ص ۱۸؛ بغوی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱، ص ۵۸۱؛ ابن عربی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱، ص ۳۴۸) و همچنین احتیاط ابوبکر در ارائه نظر قطعی و تاکید بر احتمال خطای رای شخصی‌اش (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۴، ص ۱۹۲؛ زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۱، ص ۴۸۶)، همگی نشان می‌دهند که چالش فهم کلاله، پیش از مدون‌شدن نظام‌های فقهی وجود داشته‌است. افزون‌براین، وجود اختلاف نظر در

میان خود صحابه مانند دیدگاه‌های متفاوت ابن عباس در قیاس با رای خلفا در مورد شرطیت فقدان «والد» (طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۴، ص ۱۹۳) یا مسئله ارث خواهر با دختر (جصاص، ۱۴۰۵ ق، ج ۳، ص ۹۲)، موید آن است که این واگرایی‌ها در وهله اول محصول تلاش‌های تفسیری برای فهم متنی پیچیده بوده نه صرفاً حاصل اختلافات مذهبی متاخر. درواقع همین تلاش‌های تفسیری اولیه که شامل استناد به وجوه لغوی، تفاسیر متفاوت از سیاق آیات و نحوه استفاده از روایات بود، سنگ بنای اختلافات فقهی بعدی را تشکیل داد. تحلیل سیر تاریخی نیز نشان می‌دهد که این مباحث پیش از تثبیت کامل در چارچوب‌های مذهبی مطرح بوده‌اند و روایات ائمه (ع) نیز که مبنای فقه امامیه است، در همین راستا و به‌عنوان تلاشی برای رفع ابهامات اولیه و ارائه تفسیری دقیق قابل تحلیل است.

بررسی و نقد فرضیه رقیب (هویت مذهبی ← واگرایی فقهی ← سوگیری تفسیری)

فرضیه رقیب که واگرایی فقهی در مسئله «کلاله» را عمدتاً محصول سوگیری‌های حاصل از هویت‌های مذهبی متاخر می‌داند، با توجه به ماهیت این مسئله با چالش‌هایی جدی مواجه است. نخست آنکه چالش فهم کلاله، چنانکه پیش‌تر نشان داده شد، از دوران صحابه و پیش از تمایز قطعی مذاهب آغاز شد. این ابهام فراگیر تاریخی نشان می‌دهد که تلاش‌های لغوی و تفسیری اولیه، لزوماً با هدف توجیه دیدگاهی از پیش تعیین‌شده نبوده بلکه کوششی برای فهم متنی پیچیده براساس ابزارهای آن دوران بوده است. درواقع واگرایی اصلی بیش از آنکه ناشی از سوگیری باشد، نتیجه تفاوت در منابع معتبر برای رفع آن ابهام اولیه است. از منظر شیعه، تبعیت از روایات اهل بیت (ع) به‌عنوان مبینان متن و نزد اهل سنت، اتکا به دسته‌های خاصی از روایات نبوی و اقوال صحابه، مسیرهای تفسیری و در نتیجه فقهی متفاوتی را شکل داده است. افزون‌براین، ابعاد چندلایه و پیچیدگی ذاتی مسئله (لغوی، روایی و ارتباط با دیگر آیات ارث) چنان است که تقلیل تمام اختلافات به عامل واحد «سوگیری مذهبی»، تبیینی ناقص به‌نظر می‌رسد. بنابراین ضمن پذیرش تأثیر متقابل تفسیر و هویت مذهبی، شواهد این پژوهش نشان می‌دهد که در مسئله کلاله، «ابهام تفسیری اولیه» نقشی بنیادی در ایجاد فضا برای اجتهاد و شکل‌گیری دیدگاه‌های متنوع داشته است سپس هویت‌های مذهبی در فرآیند نظام‌مندسازی فقه، به‌گزینش، تبیین و در نهایت تحکیم تفاسیری انجامیدند که با اصول کلی هر مذهب سازگارتر بود.

کلاله به مثابه عرصه‌ای برای اجتهاد و پویایی اندیشه اسلامی

ابهام و پیچیدگی ذاتی مفهوم «کلاله» و آیات مرتبط، به‌جای ایجاد بن‌بست، در عمل به یکی از مهمترین عرصه‌ها برای بروز و رشد «اجتهاد»، تضارب آرا و شکل‌گیری نظام‌های حقوقی پویا در چارچوب اسلام تبدیل شده است. این چالش، فقها و مفسران را ناگزیر از توسعه ابزارهای استنباط کرد و به‌طور غیرمستقیم به رشد مباحث اصول فقه و هرمنوتیک متون دینی یاری رساند. لزوم مواجهه با آیات مبهم، بررسی نقش سنت در تخصیص و تفسیر و

روش‌های جمع‌بین ادله در پرتو مسائلی چون کلاله اهمیت بیشتری یافت. تحلیل جصاص (۱۴۰۵ ق) از روایات عمر و ابوبکر و نتیجه‌گیری وی مبنی بر جواز اجتهاد صحابه، نمونه‌ای بارز از این بازتاب است (ج ۳، صص ۱۸ و ۲۱-۲۲). درواقع مسئله کلاله میدان وسیعی برای تلاش‌های اجتهادی جهت پرکردن خلاهای ناشی از ابهام نص فراهم آورد و وجود دیدگاه‌های فقهی متنوع در این باب، بیش از آنکه نشانه ضعف باشد، بیانگر پویایی و غنای فقه اسلامی و ظرفیت آن برای ارائه راه‌حل‌های گوناگون است. درنتیجه مسئله کلاله نه تنها نمونه‌ای از چالش‌های تفسیری در قرآن است بلکه به عنوان یک «موردکاوی» کلیدی، نشان می‌دهد چگونه ابهام در متن می‌تواند به جای انسداد، به پویایی فکری، توسعه روش‌های استنباط و غنای میراث فکری و حقوقی اسلام منجر شود.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر، با هدف بازخوانی تطبیقی چالش‌های تعریفی اصطلاح قرآنی «کلاله» و تحلیل تاثیر آن بر واگرایی‌های فقهی در نظام ارث اسلامی، به بررسی و مقایسه آرا و مبانی تفسیری مفسران شیعه و اهل سنت پرداخت. یافته‌های این تحقیق نشان داد که ابهام تاریخی و چندوجهی بودن مفهوم «کلاله» از همان صدر اسلام که ریشه در تعدد معانی لغوی (مانند احاطه، ضعف یا بُعد) و به تبع آن، تکرر در تعاریف اصطلاحی (اشاره به موروث فاقد ولد و والد یا صرفاً فاقد ولد، اشاره به ورثه حاشیه‌ای و یا تخصیص آن به اخوه در دیدگاه امامیه) دارد، به عنوان نقطه عزیمت اصلی اختلافات عمل کرده است.

تحلیل تطبیقی نشان داد که محوری‌ترین نقطه تفسیری تاثیرگذار بر شکل‌گیری نظام‌های فقهی متمایز در باب ارث کلاله، نحوه مواجهه با دو آیه ۱۲ و ۱۷۶ سوره نساء و تفکیک موضوعی میان آن دو بوده است. درحالیکه عموم مفسران فریقین بر تفکیک این دو آیه - آیه ۱۲ برای اخوه امی با سهام مساوی و آیه ۱۷۶ برای اخوه ابوی یا ابی با قاعده تفاضل للذکر مثل حظ الانثیین - اتفاق نظر دارند، مستندات و روش‌های تفسیری آنان در رسیدن به این تفکیک متفاوت است. مفسران شیعه با اتکای بنیادین بر روایات صریح و مفسر از ائمه اطهار (ع)، این تفکیک و مصادیق هر آیه را به روشنی تبیین می‌کنند. درمقابل؛ مفسران اهل سنت بیشتر بر اقوال صحابه (به ویژه خلفا)، قرائن سیاقی، شان نزول و برخی قرائات منسوب به صحابه برای توجیه این تفکیک و استنباط احکام تکیه دارند.

این پژوهش با تمرکز بر شواهد تاریخی و تفسیری مرتبط با «کلاله»، فرضیه اصلی خود مبنی بر اینکه ابهام تفسیری این واژه، مقدم و موجد واگرایی فقهی در همین مسئله خاص بوده است را با ارائه شواهدی از تاریخ تفسیر و فقه از جمله تردیدها و اختلافات اولیه در میان صحابه (پیش از شکل‌گیری کامل مذاهب فقهی) و تاثیر مستقیم مباحث لغوی و تفسیری بر آرای فقهی اولیه، مورد تایید قرار می‌دهد. اگرچه نمی‌توان تاثیر هویت مذهبی را بر جهت‌دهی به تفاسیر در مراحل بعدی نادیده گرفت اما درمورد کلاله، پیچیدگی ذاتی و ابهام اولیه متن، نقش پررنگ‌تری در ایجاد زمینه برای اختلافات داشته است.

اهمیت یافته‌های این موردکاوی در آن است که نشان می‌دهد چگونه در مسئله‌ای چون کلاله، بخش قابل توجهی از اختلافات فقهی می‌تواند ریشه‌های عمیقی در چالش‌های هرمنوتیکی و روش‌های تفسیری متفاوت در مواجهه با متن قرآن و سنت داشته‌باشد. مسئله کلاله فراتر از یک اختلاف فنی در فقه یا تفسیر، به‌عنوان یک موردکاوی برجسته، پویایی اندیشه اسلامی و نقش اجتهاد در پاسخ به ابهامات متنی را به تصویر می‌کشد و بر اهمیت درک ریشه‌های تفسیری برای فهم عمیق‌تر نظام‌های حقوقی اسلامی و زمینه‌سازی برای گفتگوی علمی میان مذاهب تاکید می‌ورزد. این رویکرد تحلیلی به‌عنوان نمونه‌ای از بررسی متمرکز بر یک مسئله، می‌تواند الهام‌بخش یا مبنایی اولیه برای بررسی سایر مسائل اختلافی در فقه اسلامی از منظر تفسیر تطبیقی باشد.

منابع

- ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۹ ق). تفسیر القرآن العظیم. مکتبه نزار مصطفی الباز.
- ابن عاشور، محمد طاهر. (۱۴۲۰ ق). تفسیر التحریر و التئویر. موسسه التاریخ العربی.
- ابن عربی، محمد بن عبدالله. (۱۴۰۸ ق). احکام القرآن. دارالجلیل.
- ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم. (۱۴۱۱ ق). تفسیر غریب القرآن. دار و مکتبه الهلال.
- ابوالسعود، محمد بن محمد. (۱۹۸۳ م). تفسیر ابی السعود. دار إحياء التراث العربی.
- ابوعبیده، معمر بن مثنی. (۱۳۸۱ ق). مجاز القرآن. مکتبه الخانجی.
- اردبیلی، احمد بن محمد. (بی‌تا). زبدة البیان فی أحكام القرآن. المکتبه الجعفریة لإحياء الآثار الجعفریة.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان. (۱۴۱۵ ق). البرهان فی تفسیر القرآن. مؤسسة البعثة، قسم الدراسات الإسلامية.
- بغوی، حسین بن مسعود. (۱۴۲۰ ق). تفسیر البغوی المسمی معالم التنزیل. دار إحياء التراث العربی.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸ ق). أنوار التنزیل و أسرار التأویل. دار إحياء التراث العربی.
- ثعلبی، احمد بن محمد. (۱۴۲۲ ق). الكشف و البیان المعروف تفسیر الثعلبی. دار إحياء التراث العربی.
- جصاص، احمد بن علی. (۱۴۰۵ ق). احکام القرآن. دار إحياء التراث العربی.
- حقی برسوی، اسماعیل بن مصطفی. (بی‌تا). تفسیر روح البیان. دارالفکر.
- حلی، مقداد بن عبدالله سیوری. (۱۴۲۵ ق). کنز العرفان فی فقه القرآن. انتشارات مرتضوی.
- حویزی، عبدالله بن جمعه. (۱۴۱۵ ق). تفسیر نور الثقلین. اسماعیلیان.
- دینوری، عبدالله بن محمد. (۱۴۲۴ ق). تفسیر ابن وهب المسمی الواضح فی تفسیر القرآن الکریم. دارالکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون.
- زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل. دار الکتاب العربی.
- سمرقندی، نصر بن محمد. (۱۴۱۶ ق). تفسیر السمرقندی المسمی بحر العلوم. دارالفکر.
- سید قطب. (۱۴۲۵ ق). فی ظلال القرآن. دارالشروق.
- طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۹۰ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. موسسه الأعلمی للمطبوعات.
- طبرانی، سلیمان بن احمد. (۲۰۰۸ م). التفسیر الکبیر: تفسیر القرآن العظیم. دارالکتاب الثقافی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن. دارالمعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی‌تا). التبیان فی تفسیر القرآن. دار إحياء التراث العربی.

- عباشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ ق). التفسیر العیاشی. مكتبة العلمية الاسلامية. فراء، یحیی بن زیاد. (۱۹۸۰ م). معانی القرآن. الهيئة المصرية العامة للكتاب. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی. (۱۴۱۵ ق). تفسیر الصافی. مكتبة الصدر. قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۳). تفسیر القمی. دارالكتاب. کبهراسی، علی بن محمد. (۱۴۲۲ ق). احکام القرآن. دارالکتب العلمية، منشورات محمد علی بیضون. ماتریدی، محمد بن محمد. (۱۴۲۶ ق). تأویلات أهل السنة. دارالکتب العلمية، منشورات محمد علی بیضون. ماوردی، علی بن محمد. (بی تا). النکت و العیون تفسیر الماوردی. دارالکتب العلمية، منشورات محمد علی بیضون. مغنیه، محمد جواد. (۱۴۲۴ ق). التفسیر الکاشف. دارالكتاب الإسلامی. مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳ ق). تفسیر مقاتل بن سلیمان. دار إحياء التراث العربی. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۲۱ ق). الأمثل فی تفسیر کتاب الله المنزل. مدرسة الإمام علی بن أبی طالب (علیه السلام). مکی بن حموش. (۱۴۲۹ ق). الهدایة إلى بلوغ النهایة. جامعة الشارقة، كلية الدراسات العليا و البحث العلمی. واحدی، علی بن احمد. (۱۴۱۵ ق). الوجیز فی تفسیر الكتاب العزیز. دارالقلم.

References

- Abū al-Su‘ūd, Muḥammad ibn Muḥammad. (1983 CE). *Irshād al-‘Aql al-Salīm ilā Mazāyā al-Kitāb al-Karīm (Tafsīr Abī al-Su‘ūd)*. Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Abū ‘Ubaydah, Ma‘mar ibn al-Muthannā. (1381 AH). *Majāz al-Qur‘ān*. Maktabat al-Khānjī. [In Arabic]
- Ardabīlī, Aḥmad ibn Muḥammad. (n.d.). *Zubdat al-Bayān fī Aḥkām al-Qur‘ān*. Al-Maktabah al-Ja‘fariyyah li-Ihyā’ al-Āthār al-Ja‘fariyyah. [In Arabic]
- ‘Ayyāshī, Muḥammad ibn Mas‘ūd. (1380 AH). *Tafsīr al-‘Ayyāshī*. Al-Maktabah al-‘Ilmiyyah al-Islāmiyyah. [In Arabic]
- Baghawī, Ḥusayn ibn Mas‘ūd. (1420 AH). *Ma‘ālim al-Tanzīl*. Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Baḥrānī, Hāshim ibn Sulaymān. (1415 AH). *Al-Burhān fī Tafsīr al-Qur‘ān*. Bi‘that Foundation, Department of Islamic Studies. [In Arabic]
- Bayḍāwī, ‘Abdullah ibn ‘Umar. (1418 AH). *Anwār al-Tanzīl wa Asrār al-Ta’wīl*. Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Dīnawārī, ‘Abdullah ibn Muḥammad. (1424 AH). *Al-Wāḍiḥ fī Tafsīr al-Qur‘ān al-Karīm (Tafsīr Ibn Wahb)*. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, Manshūrāt Muḥammad ‘Alī Bayḍūn. [In Arabic]
- Farrā’, Yaḥyā ibn Ziyād. (1980 CE). *Ma‘ānī al-Qur‘ān*. Al-Hay’ah al-Miṣriyyah al-‘Āmmah li-l-Kitāb. [In Arabic]
- Fayḍ Kāshānī, Muḥammad ibn Shāh Murtaḍā. (1415 AH). *Al-Ṣāfi*. Maktabat al-Ṣadr. [In Arabic]
- Ḥaqqī al-Burusawī, Ismā‘īl ibn Muṣṭafā. (n.d.). *Rūḥ al-Bayān*. Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ḥillī, Miqdād ibn ‘Abdullah al-Suyūrī. (1425 AH). *Kanz al-‘Irfān fī Fiqh al-Qur‘ān*. Intishārāt-i Murtaḍawī. [In Arabic]
- Ḥuwayzī, ‘Abd ‘Alī ibn Jum‘ah. (1415 AH). *Nūr al-Thaqalayn*. Ismā‘īliyyān. [In Arabic]

- Ibn Abī Ḥātim, ‘Abd al-Raḥmān ibn Muḥammad. (1419 AH). *Tafsīr al-Qur’ān al-‘Azīm*. Maktabat Nizār Muṣṭafā al-Bāz. [In Arabic]
- Ibn al-‘Arabī, Muḥammad ibn ‘Abdullah. (1408 AH). *Aḥkām al-Qur’ān*. Dār al-Jīl. [In Arabic]
- Ibn ‘Āshūr, Muḥammad Ṭāhir. (1420 AH). *Al-Taḥrīr wa al-Tanwīr*. Mu’assasat al-Tārīkh al-‘Arabī. [In Arabic]
- Ibn Qutaybah, ‘Abdullah ibn Muslim. (1411 AH). *Tafsīr Gharīb al-Qur’ān*. Dār wa Maktabat al-Hilāl. [In Arabic]
- Jaṣṣās, Aḥmad ibn ‘Alī. (1405 AH). *Aḥkām al-Qur’ān*. Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Kiyāhirāsī, ‘Alī ibn Muḥammad. (1422 AH). *Aḥkām al-Qur’ān*. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, Manshūrāt Muḥammad ‘Alī Bayḍūn. [In Arabic]
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir. (1421 AH). *Al-Amthal fī Tafsīr Kitāb Allāh al-Munzal*. Madrasat al-Imam ‘Alī ibn Abī Ṭālib. [In Arabic]
- Makkī ibn Ḥammūsh. (1429 AH). *Al-Hidāyah ilā Bulūgh al-Nihāyah*. University of Sharjah, College of Graduate Studies and Scientific Research. [In Arabic]
- Māturīdī, Muḥammad ibn Muḥammad. (1426 AH). *Ta’wīlāt Ahl al-Sunnah*. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, Manshūrāt Muḥammad ‘Alī Bayḍūn. [In Arabic]
- Māwardī, ‘Alī ibn Muḥammad. (n.d.). *Al-Nukat wa al-‘Uyūn*. Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, Manshūrāt Muḥammad ‘Alī Bayḍūn. [In Arabic]
- Mughniyyah, Muḥammad Jawād. (1424 AH). *Al-Tafsīr al-Kāshif*. Dār al-Kitāb al-Islāmī. [In Arabic]
- Muqātil ibn Sulaymān. (1423 AH). *Tafsīr Muqātil ibn Sulaymān*. Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Qummī, ‘Alī ibn Ibrāhīm. (1363 SH). *Tafsīr al-Qummī*. Dār al-Kitāb. [In Arabic]
- Qutb, Sayyid. (1425 AH). *Fī Zilāl al-Qur’ān*. Dār al-Shurūq. [In Arabic]
- Samarqandī, Naṣr ibn Muḥammad. (1416 AH). *Baḥr al-‘Ulūm (Tafsīr al-Samarqandī)*. Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ṭabarānī, Sulaymān ibn Aḥmad. (2008). *Al-Tafsīr al-Kabīr: Tafsīr al-Qur’ān al-‘Azīm*. Dār al-Kitāb al-Thaqāfī. [In Arabic]
- Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (1412 AH). *Jāmi‘ al-Bayān fī Tafsīr al-Qur’ān*. Dār al-Ma‘rifah. [In Arabic]
- Ṭabāṭabā’ī, Muḥammad Ḥusayn. (1390 AH). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur’ān*. Mu’assasat al-‘Alamī li-l-Maṭbū‘āt. [In Arabic]
- Ṭabrisī, Faḍl ibn Ḥasan. (1372 SH). *Majma‘ al-Bayān fī Tafsīr al-Qur’ān*. Nāṣir Khusrow. [In Arabic]
- Tha‘labī, Aḥmad ibn Muḥammad. (1422 AH). *Al-Kashf wa al-Bayān*. Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (n.d.). *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur’ān*. Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Wāḥidī, ‘Alī ibn Aḥmad. (1415 AH). *Al-Wajīz fī Tafsīr al-Kitāb al-‘Azīz*. Dār al-Qalam. [In Arabic]
- Zamakhsharī, Maḥmūd ibn ‘Umar. (1407 AH). *Al-Kashshāf ‘an Haqā’iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl wa ‘Uyūn al-Aqāwīl fī Wujūh al-Ta’wīl*. Dār al-Kitāb al-‘Arabī. [In Arabic]